

УДК 340.15(410)

*А. І. Кормич,
канд. іст. наук, доцент кафедри теорії держави і права ОНЮА*

СУЧАСНЕ ЗВУЧАННЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ІЄРЕМІЯ БЕНТАМА

Сучасний стан демократизації українського суспільства, трансформації правової системи нашої держави нерідко набувають суперечливого характеру. Це обумовлене наявністю у суспільстві в цілому і в колі правлячої еліти протилежних поглядів на роль держави. Існують як прибічники концепції максимальної, сильної держави, так і концепції мінімальної, слабкої держави. Звідси випливає неоднозначна трактовка прав і обов'язків тощо.

Розумінню змісту протиріч підходів сприятиме аналіз витоків правових вчень, що утверджувались в переломні епохи і несли на собі відбиток кардинальних суспільних перетворень і змін.

Це робить актуальним аналіз правових теорій кінця XVIII — початку XIX століття, зокрема, представників правової думки Англії, де праворозуміння поступово позбавлялося феодальних архаїзмів, модернізуючись під впливом соціально-економічних змін.

В останній чверті XVIII століття в Англії відбувається Промисловий переворот. Країна за головними показниками суспільного розвитку швидко перетворюється у провідну капіталістичну державу світу. Англійська політико-правова думка по-своєму пояснювала ці великі соціально-історичні процеси і зміни, що відбувалися в державі. Головною і центральною темою в правових вченнях Англії був захист і піднесення благодатної ролі приватної власності, активізації особистості, надання гарантій недоторканності сфери приватної життєдіяльності людей. Приватна власність — двигун, тверезий розрахунок для здобуття максимальної особистої користі і вигоди. Розрахунок цей міг бути навіть суто егоїстичним. Але все разом узятє складало досягнення загального блага і задоволення власних потреб.

На тлі показників суспільного розвитку, промислова буржуазія прагнула до більш широкого і чіткого впровадження буржуазних принципів у право. Буржуазія вимагала надати їй вирішальне право брати участь у політичній владі. Промисловий переворот в Англії створив умови для росту пролетаріату. На початку XIX століття виникає робітничий рух за демократичну конституцію, що одержав назву — чартизм. Одночасно починаються виступи пролетаріату.

Теоретично вирішити проблеми, що виникли, спробував Ієремія Бентам (1748–1832 рр.) Народився в Англії, у родині адвоката. Його цікавила етика, політика, філософія, право. Вивчивши ідеї Гоббса, Локка, Юма, а також французьких матеріалістів XVIII століття, Гельвеція, Гольбаха він написав низку своїх робіт. Бентам політико-правові і політико-юридичні погляди виклав у «Принципах законодавства», «Керівних Початках конституційного кодексу для всіх держав», «Фрагменті Про уряд», «Деонтології, чи Науці Про мораль».

У своїх здобутках Бентам відкидає теорію природного права, так, як зміст природного права невизначений й усі трактують його по-різному. Відкидає поняття «суспільний договір» тому що держави, на його думку, створювалися в такий спосіб: I. Шляхом насильства. II. За звичкою. Різко критикує французьку Декларацію Прав людини і громадянина 1789 р., тому що ідея Права людини приводить: I. До анархії. II. До опору державній владі. III. «Право», протиставлене закону, стає ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду.

Бентам вважав, що право — це виражена свобода суверена. Право — це веління і заборони, встановлені державою і забезпечені санкцією. Він виступав за ясне і доступне законодавство. Англійську систему «загального права», засновану на судових прецедентах, він засуджував. Сам підготував повний кодекс законів, що включав: I. Цивільне. II. Кримінальне. III. Конституційне право.

Ієремія Бентам визнавав реальним правом лише те, що встановлене державою. Однак існуюче законодавство недосконале, застаріле. Законодавство за Бентамом повинно ґрунтуватися на почуттях і досвіді. У пошуках такого законодавства він розробляє теорію утилітаризму (користь, вигода). Таким чином, Бентам стає родоначальником теорії утилітаризму, у якій можна виділити чотири основні постулати. Перший: одержання задоволення і виключення страждання є сенсом людської діяльності. Другий: корисність, можливість бути засобом вирішення якої-небудь задачі — найбільш значимий критерій оцінки всіх явищ. Третій: моральність створюється всім тим, що орієнтує на знаходження найбільшого щастя (добра) для найбільшої кількості людей. Четвертий: максимізація загальної користі шляхом установа гармонії індивідуальних і суспільних інтересів є метою розвитку людства.

Ці чотири постулати послужили опорою Бентаму при аналізі політико-правових, політико-юридичних поглядів. Крім того, Ієремія Бентам числиться одним зі стовпів європейського лібералізму XIX століття. Лібералізм розглядає положення про свободу індивіда, самоствердження індивіда, що забезпечуються приватною власністю і політико-юридичними встановленнями. Лібералізм Бентама полягає не у свободі окремої людини, а в тому, що людина повинна сама: I. Піклуватися про себе. II. Піклуватися про своє благополуччя. III. Не покладатися на будь-яку зовнішню допомогу. IV. Сама повинна визначати, у чому полягає її інтерес. V. Сама повинна визначати, у чому є її користь.

Єдино реальними інтересами Бентам вважав інтереси окремих осіб. Задоволення і страждання він класифікував, створив ціле вчення і розробив правила «морального рахунку». Добро за Бентамом — це «прибуток», зло — «витрата». Для того, щоб працювала ця схема необхідно існування приватної власності і конкуренції. Це є необхідною умовою реалізації головного положення його концепції.

Застосовуючи утилітаризм до питань права, Бентам дійшов такого висновку. Закон сам по собі — зло, оскільки він пов'язаний із застосуванням покарання (страждання). При його застосуванні можливі помилки. Кожен закон є порушенням свободи. Однак закон — зло, що неминуче, тому що без нього неможливо забезпечити безпеку. Головним предметом турботи законодавства Бентам називав

ває приватну власність. Власність і закон народилися разом і вмруть разом. До закону не було власності. Усуньте закон, і власність перестане існувати.

Ієремія Бентам цікавився категорією поняття «свобода». У ході створення своєї політико-правової теорії він став негативно відноситися до «свободи». У ній Бентам побачив продукт умогляду, деякий фантом. Для нього не було принципової різниці між свободою і свавіллям. Бентам робить ворожий висновок по відношенню до «свободи». «Мало слів, що були б такі пагубні, як слово свобода і його похідні».

Свобода і права особистості — щире втілення зла. Школа природного права, політико-правові акти, створені під впливом природного права, — теж зло. Права людини — нісенітниця, а невід'ємні права людини — просто нісенітниця на ходулях. Французька Декларація права людини і громадянина 1789 р. Бентамом була поділена на три частини чи три класи: I. Незрозуміла. II. Помилкова. III. Одночасно і незрозуміла, і помилкова.

Забезпечення безпеки суперечить рівності і свободі. Для виходу з цієї ситуації Бентам аналізує поняття «моральні поняття». Він їх поділяє на дві групи. До першої групи відносяться моральні обов'язки стосовно себе. Вони складають правила розсудливості. Заподіювати шкоду самому собі можна тільки помилково. Страх наслідків цієї помилки — єдиний стимул, що попереджає таку шкоду. Тому законодавець не повинен регулювати ті дії і помилки, де люди можуть шкодити тільки самі собі. Приклад, спроба законодавчим шляхом викоринити пияцтво, проституцію, марнотратство і т. д. принесе більше шкоди, ніж користі. Це буде дріб'язковою регламентацією законодавством приватного життя, ускладнить законодавство, приведе до суворих покарань, розвитку шпигунства і загальної підозрілості.

До другої групи «моральних обов'язків» Бентам відносив «обов'язки стосовно загального блага». Тут законодавство повинне визначити податки і деякі інші обов'язки осіб.

Кінець кінцем Бентам у своїх політико-правових поглядах робить висновок, що законодавство не повинне втручатися в діяльність підприємців і в їхні відносини з робітниками. За теорією утилітаризму сторони самі, керуючись «моральною арифметикою», визначають умови договору, виходячи з власної користі. Теорія утилітаризму виправдувала будь-які умови договору за Бентамом. Він прихильник вільної конкуренції, супротивник державної регламентації господарського життя. Його теорія утилітаризму давала етико-філософську основу ліберальній течії в Англії XIX століття.

Бентам критикував школу природного права. Заперечував ідею розбіжності права і закону. Тим, хто розрізняв право і закон, Бентам дорікав у тому, що в такий спосіб вони додають праву антизаконного змісту. Право стає ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду. Бентама називали одним з піонерів позитивізму в юридичній науці Нового часу.

Бентам виступив проти теорії, яка трактувала, що суспільство і держава виникли в історії за допомогою встановлення між людьми відповідного договору. Цю теорію він називав як недовідну і як фікцію.

У питаннях організації державної влади Бентам стояв на демократичних позиціях. Він засуджував монархію, спадкоємну аристократію. Був прихильником республіканського устрою держави, у якому бачив три основні гілки влади: I. Законодавча. II. Виконавча. III. Судова. Вони повинні бути розділені, але бути в кооперації і взаємодії. Ці погляди Бентам проповідував вже в зрілому віці. А на початку своєї політико-правової діяльності він схвалював конституційну монархію в Англії, висловлювався за високий майновий ценз, довгострокове обрання представницьких органів. У цей період він різко засуджував демократію як анархію.

Демократизувати треба не тільки організацію безпосередньо державної влади. Демократизації підлягає в цілому вся політична система суспільства, стверджував Бентам. Для цього треба всіляко розширити виборче право, надати виборче право жінкам. Провести реформу права, його кодифікацію, скасувати ряд феодальних інститутів. Треба удосконалювати систему покарань, підсилити значну увагу питанням процесу, теорії доказу.

Бентам сподівався, що за допомогою інститутів демократії таких, як вільна преса, суспільні дискусії, публічні збори можна буде ефективно контролювати діяльність законодавчої і виконавчої влади.

Політико-правові погляди з питань критики монархії, створення законодавчої влади (право засновувати основні закони держави належить народові), законодавча влада повинна здійснюватися однопалатним представництвом, обиратися щорічно на основі загального, рівного і таємного голосування, а також те, що виконавча влада здійснюється посадовими особами, які підлеглі законодавчій палаті, відповідальні перед нею і часто змінювані викладені в написаному Бентамом «Конституційному кодексі». Власне кажучи, це був проект демократичної конституції Англії. Бентам попереджав, що пряме втручання держави в сферу економіки вкрай небажане. Це може привести до дуже негативних результатів. Він у цьому питанні дотримувався вчення А. Сміта, вважав себе його учнем.

Бентам засуджував колоніальний режим, агресивні війни. Він розробив проекти міжнародних організацій для попередження воєн, мирного вирішення конфліктів між державами. Це такі проекти як «План загального і вічного світу» (1789), «Нарис Кодексу міжнародного права» (1827).

Зі своїми проектами він звертався до урядів Англії, Франції, Росії, Іспанії, США й інших країн. Політико-правові погляди Бентама сильно вплинули на розвиток усієї правової науки й ідеології. Його навіть називали Ньютоном законодавства і теорії утилітаризму, піонером позитивізму, стовпом європейського лібералізму XIX століття. Бентамівське співвіднесення законодавства із соціальними цілями й балансом інтересів послужило становленню соціологічної школи права. Політико-правові вчення Ієремія Бентама розвивали далі його послідовники Джон Стюарт Мілль, Джон Остін та інші.

Таким чином теоретичні здобутки І. Бентама щодо засад розвитку держави і права створили основу ліберально-демократичної програми перетворень. Її ефективно використовують різні політичні течії і в сучасній Україні. Тобто,

багато з правових постулатів Ієремії Бентама, сформульовані на початку ХІХ століття, мають не лише науково-теоретичне, а й практично-прикладне значення на початку ХХІ століття.

Це, зокрема, такі тези як: «корисність — основа вирішення колізій держави і особи», «особистість — мета, а держави — засіб», «піклування про особистості — шлях до загального блага», «найбільше щастя для найбільшого числа людей», «гармонія інтересів» та інші. За допомогою права він намагався досягти справедливості в умовах порядку. В сукупності всі ці ідеї відповідають розумінню змісту соціальної правової демократичної держави, ідеал якої сформульовано в Конституції України.

Тож глибоке вивчення правових теорій Ієремії Бентама — нагальна потреба часу, а не лише данина історії.

Література

1. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право. — О.: Юрид. л-ра, 2003. — С. 135–140.
2. Азаркин П. М. Всеобщая история юриспруденции. — М.: Юрид. лит., 2003. — С. 433–443.
3. Правовая мысль: Апология. — М.: Акад. проект, 2003. — С. 390–400.
4. Бентам И. Введение в основания правственности и законодательства. — М.: РОСПЭН, 1998.

УДК 344(477)(091)

М. Кравчук,
*канд. юрид. наук, доцент, завідувач кафедри теорії держави і права
Тернопільської академії народного господарства*

ПРАВОВІ ОСНОВИ СТВОРЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В 1917–1920 рр.: ЗНАЧИМІСТЬ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

На сучасному етапі розвитку Української держави виникає нагальна потреба детального і глибокого дослідження власної історичної спадщини у сфері державотворення. Невідкладним завданням сьогодення є всебічний аналіз і вивчення тих історичних процесів і подій, явищ і фактів, які ще мало відомі широкому загалу громадян внаслідок перекручень, замовчувань, а інколи неправдивої подачі.

Висвітлення процесу державного будівництва України на початку ХХ століття є важливим для якісного порівняльного аналізу сьогодення та нагромадження матеріалу для подальших досліджень. Хто не знає своєї історії — перетворюється у «перекотиполе», втрачає своє «коріння».

Знання історичного досвіду державотворення не лише відкривають перспективи у практичній діяльності, а й дають можливість врахувати й уникнути хибних шляхів і помилок, допущених у минулому.

На думку автора, один із найголовніших напрямів, ділянок у сучасному процесі державного будівництва є формування Збройних Сил новоствореної